

VLADO OŠTRIĆ

Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća

Izbor iz problematike

Uvodne napomene

Iako je ovaj rad sažeti prikaz, ipak su uvrštene određene karakteristične pojedinosti — jer donosi *izbor* iz problematike radničkog pokreta u Hrvatskoj XIX stoljeća. Odabrani su određeni problemi iz tematike skupa jugoslavenskih i čehoslovačkih historičara koji je bio povod za pisanje ovog rada.

Riječ je o 7. zasjedanju čehoslovačko-jugoslavenske historijske komisije, u Bansknoj Bistrici, 10—14. rujna 1973.¹ Tema: Problemi nacionalnog i socijalnog pokreta u povijesti Čehoslovačke i Jugoslavije od godine 1867. do kraja 19. stoljeća. Na zasjedanju sam podnio referat »Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća i njegove veze sa Češkom i Slovačkom«. Referat je objavljen, u proširenom obliku i s bilješkama, u zborniku zasjedanja što ga je priredila Čehoslovačka sekcija zajedničke komisije, a objavio Čehoslovačko-sovjetski institut ČSAV kao internu publikaciju koju je uredio Miroslav Šesták.² Zbornik je štampan u 300 primjeraka, bez separata, pa sam rado prihvatio mogućnost da svoj rad objavim i u našoj zemlji.

Objavljujem ga kao prinos potpunijem upoznavanju povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj u većoj prostornoj, tematsko-problemskoj i vremenskoj cjelini, bez koje ne možemo dobro razumjeti povijest pokreta u našem stoljeću. Sličan smisao i svrhu ima i jedan moj raniji tekst.³ No u ovom je radu prostorna cjelina potpunije ostvarena, tj. obuhvaćanjem i povezivanjem svih dijelova Hrvatske. Rijeka, Istra i Dalmacija u točnijem su odnosu prema Bansknoj Hrvatskoj, odabrane su neke bitne teme i problemi i nešto produbljenije izloženi, a tekst izrađen s bilješkama.

¹ Usp. V. Oštrić, Sedmo zasjedanje Čehoslovačko-jugoslavenske historijske komisije, Banská Bystrica, 10—14. rujna 1973, *Časopis za svremenu povijest*, 2/1974, 188—190.

² Problémy národného a socialistického hnutí v dějinách Československa a Jugoslávie od roku 1867. do konce 19. století, Praha 1974, 237—282.

³ Razvitak radničkog pokreta u Hrvatskoj do godine 1902, u knjizi »Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj«, Zagreb 1969, 9—33.

Pripremajući ovaj rad sada ponovo za štampu, odvojio sam od njega poglavlje 7. »Primjeri veza sa Češkom i Slovačkom«. ⁴ Ono je *dodatak* poglavljima 1—6. s izborom iz osnovne problematike, a stvara dojam, zajedno s naslovom rada, da je *čitav* rad prinos historiografiji veza i suradnje između radničkih pokreta. To je tema ovoga rada, ali nije *vežišna tema*. ⁵ Naslov je djelomično izmijenjen. U osnovni tekst unesene su neke manje dopune. Bilješke su proširene, u prvom redu podacima o relevantnoj novijoj literaturi. U osnovnom sam tekstu ostavio usporedbe sa češkim i slovačkim radničkim pokretom, jer su korisne za razumijevanje problematike. Uvodne napomene proširene su podacima o obje redakcije ovoga rada i bilješkama 1—6. Zaključne su napomene novi dio teksta.

U prvom, uvodnom dijelu razmotren je vremenski okvir i periodizacija radničkog pokreta u XIX stoljeću. Slijedi drugi dio koji obuhvaća nekoliko posebnih problema. ⁶

I

1. Vremenski raspon

Izlaganje o radničkom pokretu u Hrvatskoj može se dobro uklopiti u vremenski raspon od 1867. do kraja XIX stoljeća. Potkraj 60-ih godina XIX st. u Hrvatskoj nastaje radnički pokret (nekih početnih pojava ima i ranije), što dolazi do izražaja u određenim praktičnim radničkim akcijama i u spoznajama o socijalističkoj ideji u nekim radničkim skupinama. Upravo od god. 1867. dalje, možemo uočavati razvojne faze radničkog pokreta, posebno u određenom broju hrvatskih gradskih središta (u Osijeku, Zagrebu i Rijeci, te u više istarskih i dalmatinskih gradova). Ističem osnivanje općega radničkog obrazovnog društva u Osijeku 20. X 1867, prvog društva toga tipa u jugoslavenskim zemljama. ¹

Za Zagreb treba istaći da potporno-obrazovno društvo zagrebačkih tipografa postoji »de facto« od 23. kolovoza 1868 (legalno se konstituiralo tek

⁴ Problémy, 260—267 i bilj. 66a—94 (280—282).

⁵ Poglavlje ću u drugoj prilici proširiti s još nekoliko skupina podataka iz 70-ih, 80-ih i 90-ih godina XIX st. i urediti ga kao zasebni rad. Ta je tematika premalo poznata kako pokazuje i veće novije djelo »Česi a Jihoslované v minulosti. Od najstarijih dob do roku 1918«, Praha 1975.

⁶ Da ne remetim odnos između prve i sadašnje redakcije ovog rada, bilješke osnovnog teksta koje slijede započinju kao i u prvoj redakciji brojkom 1. Nekoliko novih bilježaka umetnuto je između starih s oznakom a.

¹ Osnovni izvori: Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867—1894, Izbor i bilješke Ive Mažurana, Osijek 1967, 11 i dalje. Osnovna literatura: I. Mažuran, Prvo radničko društvo u Osijeku (»Društvo za izobražavanje poslanika« — »Osječko radničko-obrazovno društvo«), Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«, Slavonski Brod 1969, 45—78; K. Firinger, Osnivanje osječkih radničkih bolesničko-potpornih i prosvjetnih društava do osnivanja Socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, isto, 79—103; J. Sidak—M. Gross—I. Karaman—D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, 76—77.

25. srpnja 1870),² da su obrtnički radnici pokušali osnovati svoje potporno-obrazovno društvo god. 1869, što im vlada nije odobrila, pa su ga osnovali »de facto« 1872. i legalno konstituirali na početku 1873.³ U Rijeci je god. 1869. osnovano radničko potporno-kreditno društvo.⁴ Prvo radničko društvo u Puli, također potporno-kulturno, sastavljeno pretežno od radnika puljskog arsenala, osnovano je 1869. a slijede društva u još nekim istarskim gradovima.⁵ U Zadru je god. 1863. osnovano pretežno kreditno zanatlijsko društvo, no 1869. je u Makarskoj pokrenuto osnivanje potporno-obrazovnog društva (osnovano je 1871), a slijede slična društva u više drugih gradova i gradića (u Splitu je radničko društvo osnovano 1872).⁶ Ta su zbivanja u Hrvatsko sastavni dio širega, istodobnog procesa u Austro-Ugarskoj Monarhiji, uključujući Češku i Slovačku.⁷ Sličan je i problem građanskoga ideološkog i političkog utjecaja na prve radničke organizacije i oslobađanja od tog utjecaja. Razumije se, taj se proces javlja ranije u razvijenijim područjima i središtima, npr. ponešto ranije u Češkoj i u Bratislavi nego u Hrvatskoj, ranije u sjevernoj Hrvatskoj (Zagreb, Osijek) nego u južnoj (dalmatinski gradići).

Na drugoj strani toga vremenskog raspona nalazimo da je na početku XX st. radnički, socijalistički pokret relativno konstituiran u svim hrvatskim pokrajinama, u nekima, međutim, samo na početnom nivou (to vrijedi osobito za Dalmaciju, gdje je — nakon prvih javnih socijalističkih istupa 1897—1898. do 1902. moglo doći do zasnivanja *Socijaldemokratske stranke u Dalmaciji*, no stranka prilično teško ostvaruje kontinuitet i veći

² V. Oštrić, Tipografija u Gajevoj tiskari i njihova aktivnost od 1838. do 1872, *Kaj*, 10/1972, 52—54; isti, »Neima na svietu ljepšega, nego li društveni život!« (Prilog biografiji Dragutina Kalea), *Kaj*, 3/1973, 20—51.

³ Šidak-Gross-Karaman-Šepić, nav. dj., 77; V. Oštrić, »Složni — biti ćemo možni!« U povodu stote obljetnice Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva za međusobno podupiranje i naobražanje, *Kaj*, 3/1973, 3—19, posebno 14—15; J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj, Zagreb, s.a. [1957], 5—31, 31—71 (u autorov tekst uključena je različita građa). Napomena uz pregled izvora i literature o tom društvu (*Kaj*, 3/1973, 18—19); u međuvremenu su zapisnici društva opet postali pristupačni u Historijskom arhivu Zagreba.

⁴ J. Cazi, nav. dj., 268, 270.

⁵ T. Crnobori, Prva radnička društva u Istri, Labinska republika 1921. godine, Zbornik radova (Problemi Sjevernog Jadrana, svezak 2), Rijeka 1972, 42—50. Isti, Borbena Pula, Rijeka 1972, 26—33. Za Istru i Rijeku zajedno usp.: V. Oštrić, Istra, Rijeka, Hrvatsko primorje i Gorski kotar u radničkom socijalističkom pokretu (od njegovih početaka u XIX st. do utemeljenja komunističkog pokreta), u: Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Savez komunista Jugoslavije 1919—1979, Rijeka 1980, 16—17.

⁶ D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji od 1870. do Kongresa ujedinjenja 1919, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta u Dalmaciji, 1, Split 1970, 27—29.

⁷ V. Husa, Zgodovina Čehov in Slovakov, Ljubljana 1967, 220—224; M. Gosiorovskij, Istorija slovačkava rabočeva dviženija 1848—1918, Moskva 1958, 27, 28—42; Prehľad dejín KSČ na Slovensku, Bratislava 1971, 11—18; Dejiny Slovenska, II, Bratislava 1968, 444—455; M. Gross, Nacionalizam i internacionalizam u počecima radničkog pokreta Austrije u svjetlu suvremene češke historiografije, Materijali, nav. dj., 263—274; P. Hapák, K začiatkom robotníckeho a socialistickeho hnutia na Slovensku, *Historický časopis*, 3/1970, 513—543; K. Haunlíček, Spomienky na začiatky robotníckeho hnutia v Bratislave, Bratislava 1970; Dokumenty k počátkům dělnického hnutí v Čechách 1864—1874, Praha 1961.

opseg aktivnosti).⁸ U Istri je utemeljeno organiziranje pretežno talijanske komponente istarskog radništva — uz bitnu ulogu veze s Trstom, ali još nije organizirana pretežno hrvatska.⁹ U Rijeci se razvio jak pokret, sa širokom podlogom, no bez čvrsto organiziranog središta.¹⁰ U Hrvatskoj i Slavoniji učvrstilo se zagrebačko središte pokreta — socijalistički aktivirano još od god. 1890. koje obnavlja (nakon teških progona od režima 1897. godine) i proširuje svoje vanjske veze i uporišta.¹¹ U cjelini uzevši, utemeljen je daljnji, širi i kompleksniji, razvitak radničkog pokreta, a radništvo i radnički pokret postali su nezanemarive i nezaobilazne komponente u strukturi i organizaciji tadašnjega hrvatskog društva: može ih se napadati, može se voditi borba s njima, ali ih se ne može ignorirati. Građansko društvo u Hrvatskoj primorano je na relacije s radničkim pokretom, ono se mora određivati prema pokretu, umjesto da tvrdi kako radničkog pitanja i radničkog pokreta u Hrvatskoj i nema. Sve će to osobito doći do izražaja u Narodnom pokretu protiv mađarske hegemonije u Hrvatskoj, god. 1903, u kojem su radništvo i organizirane skupine radničkog pokreta značajne komponente.¹² Prema tome, pogodna je vremenska međa na početku stoljeća god. 1902, u prvom redu zbog intenzivnijeg unutrašnjeg razvitka radničkog pokreta (u Hrvatskoj i Slavoniji, Rijeci, Istri i Dalmaciji) i god. 1903, zbog značajnog udjela radničkog pokreta u širim zbivanjima, tj. u Narodnom pokretu.

U obuhvaćenom razdoblju (1867—1903) radnički pokret Hrvatske živi, dakako, u dualističkoj Austro-Ugarskoj Monarhiji. To spominjem zato što postojanje te velike države općenito, a njeno dualističko uređenje napose, intenzivno i raznovrsno utječu na život radničkog pokreta u Hrvatskoj, kao i u svim ostalim zemljama u Monarhiji. Ali, na radnički pokret u

⁸ D. Foretić, nav. dj., 42—46. Izvori: *Slobodna Rieč*, 15. XI 1902 (preštampano: Istarski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom IV, Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892—1919, Beograd 1950, 183—184); D. Foretić, Dokumenti o radničkom pokretu u Dalmaciji između 1900—1913. godine, *Arhivski vjesnik*, 2, Zagreb 1959, 369 i d.

⁹ V. Bratulić, Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik, Zagreb 1969, 323—325; V. Oštrić, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Rijeka i Istra u djelatnosti hrvatskih socijalista 1892—1902, Jadranski zbornik VIII/1970—1972, Rijeka—Pula 1973, 331—332; *isti*, Istra, Rijeka... , nav. dj., 18.

¹⁰ V. Oštrić, Hrvatsko primorje... , nav. dj., 326; *isti*, Istra, Rijeka... , nav. dj., 19; I. Krota, I. Zurak, Zapisnici skupština Radničkog saveza za Rijeku i njeno područje 1901. i 1902. godine (I. dio), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XXII, Pazin—Rijeka 1978, 21—36.

¹¹ Šidak-Gross-Karaman-Sepić, nav. dj., 199—206, 304—306; M. Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890—1902, *Historijski zbornik*, 1956, 1—29; M. Gross, Socijalna demokracija i politika »novog kursa«, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 2, Zagreb 1959, 5 i d.; V. Oštrić, Razvitak radničkog pokreta u Hrvatskoj do godine 1902, Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969, 24—32.

¹² M. Gross, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i Narodni pokret 1903, *Historijski zbornik*, 1954, 33—84; R. Lovrenčić, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb 1972, 143—184.

Hrvatskoj posebno utječe još i podijeljenost Hrvatske i različit položaj njenih pokrajina u dualističkom sustavu.^{12a}

Prikazani opći vremenski i prostorni okvir određuje dakle ovom radu njegovu osnovnu strukturu, a nju zatim dograđujemo posredstvom unutrašnje periodizacije. Dobiveni rezultat pokazat će, uz ostalo, određenu opću srodnost s razvitkom ostalih radničkih pokreta u Monarhiji.

2. Periodizacija

a) *Doba začetaka radničkog pokreta* obuhvaća prve pojave radničkih akcija i prve spoznaje o socijalističkim idejama u hrvatskom društvu, te društvene procese i pojave — u gospodarskoj, političkoj, kulturnoj sferi — koje su uzrok i podloga začetima radničkog pokreta, a u svom duljem trajanju utječu na njegov daljnji razvitak. Za orijentaciono omeđivanje toga razdoblja najpogodnije su prve akcije zagrebačkih tipografa (skupina u tiskari Ljudevita Gaja) od god. 1837. dalje i osnivanje prvog radničkog društva u Osijeku god. 1867. U tom razdoblju raspoznajemo pojave i naziremo društvene procese koji još ne reproduciraju radnički pokret, ali predstavljaju njegove začetke (njegovu, mogli bismo reći, »prehistoriju«).¹³

b) *Početno doba radničkog i socijalističkog pokreta* (orijentaciono omeđeno: 1867—1890) obuhvaća: 1) pojave radničkih akcija s tendencijom duljeg trajanja ili barem obnavljanja; 2) *stupnjevanje* idejnih i akcijskih tendencija, pretežno unutar zajedničke organizacijske podloge; 3) prevlast *početnih* tendencija, s njima adekvatnim tipovima organizacija i njihovih funkcija. Akcije s tendencijom duljeg trajanja ili obnavljanja u prvom su redu osnivanja radničkih i obrtničko-radničkih potporno-kulturnih društava. U tim društvima nalazimo tendencije različitog stupnja. Prevladavaju *početne tendencije* za stabilizacijom društvenog statusa radnika u određenim kriznim životnim situacijama, za društvenom afirmacijom radništva, za njegovim sudjelovanjem u društvenoj integraciji. *Tom stupnju* adekvatna su društva *s potpornom i kulturnom funkcijom*. *Tendencije višeg stupnja* za mijenjanjem društva, društvenom *preobrazbom* u korist radništva, dobivaju svoj misaono strukturirani izraz u socijalističkoj ideji, a pojavljuju se zajedno s početnim tendencijama, tj. njihovi nosioci — radnici socijalisti ili privremeno skloni socijalističkoj ideji — koriste se istim

^{12a} V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj u razdoblju dualizma, Kulturnohistorijski simpozij »Mogersdorf 74« Radnički pokreti od početaka do svršetka prvog svjetskog rata, Zagreb 1976, 93—112.

¹³ V. Oštrić, Tipografi u Gajevoj tiskari, nav. dj., 33 i d; literatura u bilj. 1; V. Oštrić, Razvitak radničkog pokreta, nav. dj., 9 i d. — U Češkoj je gustoća zbivanja mnogo veća, pa se i počeci radničkog pokreta i njegova »prehistorija« pomiču unazad (usp. Prvni kroky k vítězství. Čtení o počátcích našeho dělnického hnutí, k vydání připravili Karel Novotný a Milan Myška, Praha 1966). Za Slovačku treba istači radničku aktivnost god. 1848 (usp. P. Hapák, nav. dj., 513 i d.). — Usp. i M. Despot, Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune, u: Pariska komuna 1871—1971, 2, Beograd 1971, 965—976; *ista*, Odjek Pariške komune u suvremenoj štampi Hrvatske, u: Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Beograd 1974, 11—15.

tipovima organizacije i njihovim regularnim (i legalnim) funkcijama, ali samo u nekim slučajevima, u razvijenijim radničkim sredinama (Zagreb, Osijek, važniji jadranski gradovi). To dolazi do izražaja u unošenju širih društvenih shvaćanja u potpurnu funkciju i socijalističkih ili za socijalističku ideju pogodnih sadržaja u kulturnu funkciju, a također i u nastojanju da dođe do izražaja *sindikalna funkcija*.¹⁴ Istodobno, tendencije višeg stupnja dolaze do izražaja i izvan društva — mreža osobnih i korespondentskih kontakata, širenje novina i literature, pokretanje novina.¹⁵ Najvažnija je pojava tog tipa okupljanje oko prvih hrvatskih štampanih radničkih i socijalističkih novina *Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund* (Zagreb, 1874—75), koje ima obilježja socijalističkoga stranačkog okupljanja, na razini stranke kao skupa istomišljenika, u kojemu novine funkcioniraju kao idejni i organizacioni centar.¹⁶

c) *Doba organiziranoga socijalističkog pokreta* obilježava u osnovi: 1) prevlast tendencija višeg stupnja; 2) idejna, politička i ekonomska aktivnost, kao njihov vanjski izražaj; 3) novi tipovi akcija i organizacija, adekvatniji za tendencije višeg stupnja: skupštinska i konferencijska aktivnost, proslave 1. svibnja, kontinuirano izdavanje radničkih, socijalističkih novina, radničke političke (socijaldemokratske) stranke, tarifni pokreti i štrajkovi, strukovne organizacije (sindikati), novi tip kulturnih organizacija — otvoreno socijalistička i socijalistički angažirana kulturna društva.¹⁷ Pokret održava kontinuitet, ali uz uspone, padove, krize, neprekidno obi-

¹⁴ Za određenu primjenu ovih teza na posebne teme usp. V. Oštrić, »Složni — biti ćemo možni!«, nav. dj., 3—19; *isti*, Tipografi u Gajevoj tiskari, nav. dj., 34, 36, 48—54; *isti*, »Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život!«, nav. dj., 21—46; *isti*, Istra, Rijeka..., nav. dj., 16—17.

¹⁵ Izbor literature: I. Kovačević, O tajnom klubu stranih socijalista u Beogradu i njegovoj delatnosti 80-ih godina XIX veka, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 2, 1965, 191—200; *isti*, O socijalistima Jugoslovenima u Švajcarskoj krajem XIX veka i uticaju njihove delatnosti na radnički pokret u jugoslovenskim zemljama, *isto*, 4, 1967, 83—121; *isti*, Socijalističke ideje u Hrvatsko-slavonskoj krajini (1871—1881), Materijali, nav. dj., u bilj. 1, 161—205, V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Prilozi* 5, Sarajevo 1969, 293—301; *isti*, Značenje bosanskog ustanka za radnički i socijalistički pokret u Hrvatskoj, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875—1878. godine, tom III, Sarajevo 1977, 187—196; *isti*, Socijalisti u Hrvatskoj i Svetozar Marković, Naučni skup Svetozar Marković život i delo, Beograd 1977, 487—502.

¹⁶ V. Oštrić, Prilog biografiji Dragutina Kalea, nav. dj., 32—42; *isti*, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869—1890), Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Beograd 1974, 45—84. — Za radničku štampu u hrvatskom jadranskom pojasu usp. D. Foretić, Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji, Istri i Rijeci do 1919, *Radovi*, 10, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti (4), 1971—1972, Zadar 1972, 169—198 ili Počeci socijalističke štampe na Balkanu, 293—314.

¹⁷ Važnija opća literatura: M. Gross, Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905, rukopis disertacije u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, Zagreb (1958); *ista*, Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907, *Putovi revolucije*, 5, Zagreb 1965, 117—129; *Šidak-Gross-Karaman-Šepić*, nav. dj., 197—207. M. Gross, Ideologija socijalističkog pokreta u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata, u: Kulturno-historijski simpozij »Mogersdorf 74«, nav. dj., 10—16.

lježen relativno znatnom nerazvijenosti sredine u kojoj živi. Stara potporna društva žive i dalje, ali na periferiji radničkog pokreta.¹⁸

To doba započinje, orijentaciono, god. 1890, no riječ je o duljem prijelaznom procesu, a godinu 1890. uzimamo kao određeno sjecište unutrašnjih i vanjskih odrednica razvitka. Razdoblje 1887–1889. po svojim je tendencijama (pokušaji okupljanja obrtničko-radničkih društava u sjevernoj Hrvatskoj, list *Radnički glasnik*, Zagreb 1887–89) određeni vrhunac početnog razdoblja i pripremna etapa za slijedeći period.¹⁹ Prve su proslave 1. svibnja i pripremna aktivnost za njih izraziti vanjski znaci novoga razdoblja (u Zagrebu, Rijeci i Varaždinu već god. 1890).²⁰ Pojava lista *Sloboda*, Socijaldemokratsko glasilo, otvara novo razdoblje kontinuiranog izlaženja otvoreno socijalističkoga radničkog novinstva, a taj list ima i ulogu organizacijskog središta.²¹ Socijalisti u Hrvatskoj smatrać će svoj pokret strankom (istodobno samostalnom i u sastavu »međunarodne radničke stranke«, tj. međunarodnog radničkog pokreta Druge internacionale), još prije nego što će dogovoriti i proglasiti osnivanje *Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji* (1894).²² No u čitavom razdoblju do 1902/1903, a i kasnije, pokret još izgrađuje svoju unutrašnju strukturu. Sindikati se ne mogu legalizirati sve do god. 1907,²³ a nova, otvoreno socijalistička kulturno-politička društva ne dobivaju odobrenje;²⁴ stranka se doduše mogla osnovati, ali kad je u pojedinim krajevima, osobito u Srijemu, pokušala prodrijeti u seljačku bazu hrvatskog društva režim je nizom represivnih mjera god. 1897 — u sklopu protusocijalističke represije u čitavoj Ugarskoj, dakle s Hrvatskom i Sla-

¹⁸ Pogodna skupina radova: V. Oštrić, »Složni — biti ćemo možni!«, nav. dj., 16–17; isti, Hrvatsko primorje... , nav. dj. 313; T. Crnobori, Prva radnička društva u Istri, nav. dj., 50–56; D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji, nav. dj., 30–32.

¹⁹ J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj, knjiga prva, Zagreb s.a. (1958), 90–166; V. Oštrić, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe, nav. dj., »Složni — biti ćemo možni!« nav. dj., 16–17. M. Gross, Ideologija, nav. dj., 10–11; C. Knapič-Krhen, O nekim odrazima Hainfeldskog kongresa u Hrvatskoj i Slavoniji (1889–1890), Kulturnohistorijski simpozij, nav. dj., 125–129.

²⁰ V. Cecić, Prva proslava Prvog maja u Zagrebu, Crveno proljeće. Svjedočanstva o Prvom maju, Zagreb MCMLVIII, 35–44; A. Herljević, Dokumentacija arhivske građe o radničkom pokretu u Rijeci, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, V, 1959, 9 i d., 42 i d.; J. Cazi, Počeci, nav. dj., knjiga druga, Zagreb 1958, 10–38. Za usporedbu sa sličnim razvitkom u Češkoj v. B. Šmeral, Socialni zapasy v období prvé majové, u: B. Šmeral, Historické práce 1908–1940, Praha 1961, 119–127.

²¹ V. Oštrić, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe, nav. dj., 46; isti, Hrvatsko primorje... , nav. dj., 305–307 i d.

²² Bericht der *Kroatischen Sozialdemokratische Partei* [kurz. V. O.] an den Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongress Zürich 1893, u: V. Oštrić, Izvještaj hrvatskih socijalista kongresu Druge internacionale u Zürichu (1893) — novi izvor o počecima socijalističkog pokreta u Hrvatskoj, rukopis; isti, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj (u povodu 70-godišnjice Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije), *Putovi revolucije* 5, Zagreb 1965, 141–164; isti, Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Materijali, nav. dj., u bilj. 1, 117–154.

²³ E. Tomac, Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906–1910. godine, *Putovi revolucije*, 7–8, Zagreb 1966, 110 i d.

²⁴ V. Oštrić, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj, nav. dj., 147; J. Cazi, Počeci, knjiga druga, nav. dj., 56–69; V. Oštrić, Sudjelovanje osječkih socijalista, nav. dj., 136.

vonijom i Rijekom — uz ostalo, onemogućio da opozicione stranke izgrađuju čvršću, legalnu stranačku organizaciju.²⁵ Zbog toga pokret ima uglavnom zajedničku organizaciju za sve svoje funkcije, nose ga aktivisti, a ne funkcionari, a ograničene legalne mogućnosti dopunjuju se nelegalnim radom. U Rijeci, Istri i Dalmaciji socijalistički pokret također tek stvara svoju strukturu sve do god. 1902. a i kasnije.

Treba spomenuti da razdoblje o kojem je riječ traje do početka svjetskog rata 1914, no analiza unutrašnjeg i vanjskog razvitka ipak omogućava dobro razlikovanje razdoblja do 1902/1903. od kasnijeg razdoblja.

II

3. Radnički pokret u Hrvatskoj i rascjepkanost Hrvatske u dualističkoj Monarhiji

O tome odnosu treba najprije istaći da je u prvom redu pitanje *prakse* radničkog pokreta, a ne teoretskog raspravljanja, što vrijedi i za više drugih značajnih pitanja. Raspravljanje o tome vezano je uz socijalističku kritiku državnopravnog pristupa nacionalnom pitanju. Pri tome socijalisti ne odbacuju program nacionalnog ujedinjenja i osamostaljenja, ali ga vežu za problem društvenog preobražaja.

Spomenuti odnos obilježavaju dva paralelna procesa: prilagođavanje pokreta dualističkoj podjeli Hrvatske; nadilaženje, prevladavanje te podjele.

Taj odnos prolazi kroz određeni razvitak koji je uvjetovan promjenama u samom dualizmu.²⁶ Prema tome razlikujemo:

a) Doba uspostavljanja i stabilnosti dualizma (1868–1890). U tom razdoblju *prevladava prilagođavanje* dualizmu. Radnička središta u dijelovima Hrvatske žive zasebno, a postupno povezivanje — u slijedećem razdoblju — događa se u regionalnim okvirima, a zatim će međuregionalno povezivanje omogućiti zemaljsko ili pokrajinsko spajanje. Izuzetno, tipografsko je društvo u Zagrebu načelno otvoreno tipografima Hrvatske i Slavonije još od svog konstituiranja god. 1870, i ulaskom grupe osječkih tipografa god. 1873, a kasnije i tipografa iz primorskih i ostalih gradova, ta se mogućnost počinje i ostvarivati. Promjena naziva u »Društvo tiskarah i slovarah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za uzajamnu podršku i obrazovanje« izražava još širu tendenciju, no pokušaji da se ta ideja zaista i ostvari u Dalmaciji nisu uspjeli. »Società tipogra-

²⁵ Sažeta analiza: V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, nav. dj., u bilj. 15, 309–312 (tamo je navedena ostala literatura i grada); *isti*, Protosocijalističke struje u hrvatskom radničkom pokretu 1895–1897, rukopis. Za Slovačku usp. M. Gosiorovsky, Istorija, nav. dj., 95–99; Dejiny Slovenska, nav. dj., 544–545.

²⁶ Korisne analogije za pristup ovom problemu pruža rad M. Gross, Razvoj socijalističke ideje, nav. dj., 117 i d., izrađen kao prilog sintezi. Također i M. Gross, Ideologija, nav. dj., 13 i d. Usp. V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj u razdoblju dualizma, nav. dj., *isti*, Socijalisti u Bansknoj Hrvatskoj i istarski problemi (1892–1914), *Pažinski memorijal*, 5, Pazin 1976, 145–148.

fica zaratina«, osnovana 1874, ostaje samostalno društvo. Daljnje su tendencije proturječne: društvo će u nazivu i pravilima (od god. 1879. zove se »Hrvatsko tipografsko društvo«) izražavati širu koncepciju, povremeno će prihvaćati ili inicirati ideje o proširenju u Dalmaciju, u Bosnu i Hercegovinu i na Rijeku, no u praksi će se sve do razdoblja uoči svjetskog rata mučiti s okupljanjem tipografa u Hrvatskoj i Slavoniji (sa čitavim Srijemom), a bit će — do početka 90-ih god. XIX st. — tendencija da se društvo zatvori prema provinciji i ograniči na Zagreb i samo veće tiskare izvan Zagreba.²⁷ Potkraj XIX st. dograđuje se sistem tipografskih organizacija prilagođen dualističkom sustavu.²⁸ Hrvatsko tipografsko društvo djeluje samo u Hrvatskoj i Slavoniji, a nezavisno je od ugarskog društva, sa sjedištem u Budimpešti koje obuhvaća svu Ugarsku (priključilo mu se i dulje vremena samostalno društvo u Bratislavi),²⁹ dakle i tipografe u Čakovcu, baranjskoj županiji, Bačkoj, Banatu. U Dalmaciji će se zadarsko društvo god. 1897. reorganizirati kao pokrajinsko — Società dei Tipografi Dalmati, a istodobno se i tršćansko tipografsko društvo reorganiziralo u pokrajinsko (za Trst, Goricu i Istru) — Società dei Tipografi del Litorale. Oba su društva stupila u Verband der Vereine der Buchdrucker und Schriftgiesser und verwandter Berufe Oesterreichs, Wien. Rijeka ima samostalno društvo (od 1898) — Società tipografica fiumana — no ono se, nakon kolebanja i diskusija između hrvatskih i ugarskih tipografa, god. 1905. odlučilo za priključenje finansijski jačem ugarskom društvu. Zanimljivo je da je Hrvatsko tipografsko društvo imalo ambicija da organizaciono prijede granice Hrvatske i Slavonije i da obuhvati Dalmaciju, a kasnije Bosnu i Hercegovinu, pa Rijeku, ali do toga nije moglo doći i sustav tipografskih organizacija prilagodio se, kako je rečeno, dualističkom sustavu.

Obrtničko-radnička društva nisu ni pokušavala organizaciono prijeći pokrajinske granice. God. 1889. pokušano je, na skupu u Sisku i u vezi s

²⁷ Osnovno djelo o tipografima: V. Cević, *Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870–1955*, Zagreb 1955. Problemi koji nas ovdje zanimaju u toj knjizi uglavnom nisu obuhvaćeni. Usp: V. Oštrić, O vezama i suradnji između istarskih i sjevernohrvatskih grafičkih radnika do prvoga svjetskog rata, *Labinska republika 1921. godine*, nav. dj., 119–143; *isti*, Hrvatski tipografi i tiskara »Kurykta«, *Krčki zbornik*, 3, Krk 1971, 177–187; *isti*, O počecima radničkog pokreta u Senju 1874–1914, *Senjski zbornik*, VII — 1976–1979, 10–29. V. i lit. u bilj. 2 i 28.

²⁸ V. Oštrić, *Veze i suradnja tipografa u Hrvatskoj s tipografima u Austriji (1838–1898)*, *Zbornik*, 12, Slav. Brod 1976, 1–14; *isti*, *Veze i suradnja između tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine*, *Prilozi*, 7, Sarajevo 1971, 165, 171.

²⁹ Prva tipografska organizacija u Bratislavi (podporný spolok kníhtlačiarov) osnovana je 24. VII 1867 (*M. Gosiorovskij*, *Dejiny slovenského robotničkeho hnutia*, 1848—1918, Bratislava 1958, 26, 341); *Hapák*, nav. dj., 524. Utvrđivanje tipografskog organizacijskog sustava u ugarskom dijelu Monarhije postavilo je na dnevni red pitanja bratislavskog i riječkog društva. Oba su pitanja riješena podjednako: priključenjem jedinstvenom društvu za svu Ugarsku (bez Hrvatske i Slavonije). Hrvatski tipografi prate sa zanimanjem razvoj u Ugarskoj. Spomenut ćemo jedan primjer: *Tipografija*, list Hrvatskog tipografskog društva, piše 14. veljače 1885. o Centralnom tipografskom društvu za Ugarsku, tj. o namjeri da se iz Budimpešte provede zajednička organizacija. Usp. za ranije razdoblje: I. Kovačević, *Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869–1878)*, *Zbornik*, 10, Slav. Brod 1973, 1–11.

njim, stvaranje zajednice obrtničko-radničkih društava u Hrvatskoj i Slavoniji, ali taj pokušaj — obilježen sukobom dvaju suprotnih tendencija, a u razdoblju kad su takva društva već iscrpljivala svoje mogućnosti razvitka — nije uspio.³⁰

Socijalistički pokret, međutim, karakteriziraju tendencije povezivanja postojećih središta, stvaranja novih i prodiranja iz središta u njihove okolice. Zagrebačka grupa aktivista ide od početka na osnivanje Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, osobito nakon pokretanja *Slobode* (od 1. travnja 1892), i u tom smislu djeluje, te već god. 1893. misli na osnivanje stranke, međutim potrebno im je sudjelovanje osječkih socijalista, jer je Osijek drugi grad po važnosti u Hrvatskoj i Slavoniji. Osim toga, trebalo je razriješiti jedan specifičan problem. Ugarski socijalisti smatrali su socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, u načelu, sastavnim dijelom ugarskog pokreta, čemu se hrvatski socijalisti nisu protivili, smatrajući ugarsko-hrvatsku socijalističku povezanost naprosto funkcijom radničkog socijalističkog internacionalizma, no u praksi su bili nezavisni, što su ugarski socijalisti priznavali. U krugu osječkih socijalista postojala je tendencija da Osijek samostalno organizira pokret u Slavoniji, u neposrednoj povezanosti s Budimpeštom. Te su razlike razriješene na kongresu ugarske stranke god. 1894. Ugarski socijalisti podržali su koncepciju zagrebačkoga socijalističkog kruga o samostalnom organiziranju socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji kao cjelini. Sve je to omogućilo osnivanje *Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji* (u Zagrebu, 8—9. IX 1894).³¹ Slijedeće godine stranka je uspostavila uporište u Srijemu (Srijemski županiji) gdje je uključila šidsku socijalističku grupu Vitomira Koraća, koja je dobila prve idejne impulse iz Beograda — od Vase Pelagića — ali je oslonac za organizirani idejno-politički rad našla u povezivanju sa Zagrebom, a na to je Koraća uputio sam Pelagić.³²

b) Doba početne krize dualizma (1890—1903). I u tom razdoblju prevladava *prilagodavanje* dualizmu, ali su tendencije njegovga *nadilaženja* primjetnije. Tipografi su, kako je već — preglednosti radi — rečeno, do kraja stoljeća izgradili u Austro-Ugarskoj vlastiti organizacioni sustav, prilagođen dualizmu, no ujedno su izgradili sustav veza preko tako uspostavljenih granica. To su veze posredstvom Tipografske internacionale (Međunarodnog knjigotiskarskog tajništva) i neposredni, bilateralni, ugovori o uzajamnosti, te veze održavane korespondencijom, publikacijama i prostornom pokretljivosti tipografa. U ugarskom dijelu Monarhije odnosi su u socijalističkom pokretu uređeni, kako je već rečeno, konstituiranjem samostalne Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, no ta je stranka prešla međe Banovine, jer je neposredno djelovala u Rijeci, naj-

³⁰ V. literaturu u bilj. 19.

³¹ V. literaturu u bilj. 22. Također: *F. Bikar*, Nacionalna politika Ugarske socijaldemokratske partije i nemadarski socijalistički pokret, hrvatski, slovački, rumunjski i srpski od 1890. do 1907, *Putovi revolucije*, 6, Zagreb 1966, 31—36; *ista*, Nacionalna politika socijalističkih pokreta na području šire Ugarske od osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske do propasti Austro-Ugarske Monarhije, 1890—1918 (doktorska disertacija), Novi Sad 1975, rkp. u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci.

³² V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića..., nav. dj., 310—311.

važnijem hrvatskom jadranskom gradu. Oko sredine 90-ih godina stranka tamo ima mjesnu organizaciju, na tadašnjoj — prilično niskoj — organizacionoj razini, a na početku XX st. — osobito god. 1902 — naglo intenzivirani radnički pokret u Rijeci ima oslonac u Zagrebu. Ipak, te veze nisu »pokrivale« čitavo područje mnogonacionalnog riječkog radničkog pokreta, pa istodobno započinje strukovno (sindikalno) povezivanje s Budimpeštom.³³ U austrijskom dijelu Monarhije nalazimo kombiniranje nacionalnog i pokrajinskog, odnosno međupokrajinskog povezivanja, i to utječe na socijalistički pokret u Istri i Dalmaciji. Trst ima u tome osobitu ulogu, jer je najvažniji centar talijanskih socijalista u Monarhiji i drugi centar — uz Ljubljanu — socijalista Slovenaca. Trst funkcionira kao spona Dalmacije i Istre s nacionalnim prostorom Slovenaca i kompleksom austrijskih pokrajina. U vezi s tim okolnostima razumljivo je da se god. 1896. konstituira slovenska socijalna demokracija kao *Jugoslovenska socijalno demokratska stranka* s programskom koncepcijom obuhvaćanja slovenskog, hrvatskog, srpskog radništva u čitavom austrijskom dijelu Monarhije i da se god. 1897. talijanski socijalisti organiziraju kao *Jadranska sekcija austrijske stranke*, odnosno kao *Socijaldemokratska stranka za Primorje i Dalmaciju*, no ta organizacija nije isključivo talijanska.³⁴ U razdoblju do 1903. obje će stranke djelovati u Istri, ali još neće dograditi u njoj bilo kakav pokrajinski organizacioni sustav. Socijalistički pokret u Istri ostaje organizacijski podijeljen na dvije nacionalne komponente sve do prvoga svjetskog rata.³⁵ U Dalmaciji, međutim, prevladat će tendencija samostalnog konstituiranja socijalne demokracije kao cjeline (s više gradskih grupa), što je i učinjeno god. 1902, no pokret je u nerazvijenoj sredini još slab i taj rezultat nije bio stabilan.³⁶

Istodobno nalazimo i veze preko dualističkih međa. Riječki socijalistički krug održava veze ne samo sa Zagrebom i Budimpeštom nego i s Pulom i Trstom.³⁷ Dalmatinski su socijalisti u vezi sa sjevernohrvatskim i kod njih nalaze podršku za svoja nastojanja.³⁸ Oni će god. 1903. podržati protumađarski Narodni pokret u sjevernoj Hrvatskoj.³⁹

U tome se razdoblju, dakle, izgrađuje i dograđuje organizacijski sustav prilagođen dualizmu, no istodobno djeluje, na više linija, idejno, političko, akciono prelaženje dualističkih međa. Te će tendencije ubuduće biti u porastu.

³³ V. Oštrić, Hrvatsko primorje . . . , nav. dj., 312—326; isti, Istra, Rijeka . . . , nav. dj., 19.

³⁴ Zgodovinski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom V, Socijalistično gibanje u Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951, 28 i d.; D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji, nav. dj., 36—38; V. Oštrić, Istra, Rijeka . . . , nav. dj., 18—19.

³⁵ V. Bratulić, Političke stranke u Istri, nav. dj., 322—329. U još širem kontekstu: D. Šepić, Nacionalna borba u Istri 1900—1914, zbornik »Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat«, Beograd 1967, 1059—1089. V. Oštrić, nav. dj.,

³⁶ V. literaturu i građu u bilj. 6 i 8.

³⁷ V. Oštrić, Hrvatsko primorje . . . , nav. dj., 312—326.

³⁸ V. Oštrić, Dalmacija u djelatnosti radničkog pokreta u Hrvatskoj (1874—1903), rukopis. Riječ je, u prvom redu, o dalmatinskim temama u *Slobodi*.

³⁹ D. Foretić, nav. dj., 48.

4. Radnički pokret u Hrvatskoj i rascjepkanost jugoslavenskih zemalja

Taj je odnos nerazdvojivo povezan s onim prethodno opisanim, koji mu je u shvaćanju socijalista sastavni dio, pa ima i slična obilježja. I ovdje nalazimo paralelne procese prilagodavanja dualističkom sustavu, a također i činjenici da se u Monarhiji nalazi samo dio Slavonskog juga, te nadilaženje međa i ograničenja što ih i radničkom pokretu nameću dualistički sustav i granica Monarhije na Slavenskom jugu. Proces prilagodavanja traje i u razdoblju stabilnosti dualizma i u razdoblju njegove početne krize, štoviše u tome drugom razdoblju tek se izgrađuje organizacijski sustav prilagođen dualizmu, a taj će sustav biti dograđen do kraja tek u razdoblju akutne krize dualizma (1903–1914). U skladu s tim, u drugom razdoblju slovenski socijalisti iz Ljubljane i Trsta, a talijanski iz Trsta, utječu na početke socijalističkog pokreta u Istri i u Dalmaciji, ugarski socijalistički pokret djeluje iz svog budimpeštanskog središta na Baranju, Bačku, Banat, dok Socijaldemokratska stranka u Hrvatskoj i Slavoniji organizira socijalistički pokret u Srijemu. U Bosni i Hercegovini javljaju se prve radničke organizacije s gradskim, a zatim sa zemaljskim djelokrugom (željezničari, tipografi).⁴⁰ Socijalistički pokret u Srbiji obilježavaju već u toku 90-ih godina tendencije stvaranja socijaldemokratske stranke koje će biti realizirane 1903. godine.⁴¹

U oba razdoblja nalazimo spomenuti proces nadilaženja, izražen nizom zanimljivih pojava, no izraženiji je u drugom razdoblju. I tu djeluje činjenica da Hrvatska pripada zajedničkom — srednjoevropsko-balkanskom prostoru radničke pokretljivosti, no u tom je odnosu posebno važno da je Hrvatska prijelazna zemlja između srednjoevropskih i balkanskih zemalja (u ovom slučaju posebno Bosne i Hercegovine i Srbije), a i sama daje radnike tim jugoslavenskim zemljama i prima radnike iz njih.⁴² Na povezivanje radništva iz hrvatskih i jugoslavenskih zemalja i pokrajina posebno djeluje nacionalna i jezična istovjetnost, odnosno srodnost. Zbog toga je nacionalna ideja neodvojiv dio jugoslavenske ideje, a ona je ugrađena u šire tendencije međunarodnog povezivanja radništva.

⁴⁰ I. Hadžibegović, Prve radničke organizacije u Bosni i Hercegovini, Materijali, nav. dj., 275–289; isti, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Sarajevo 1980, 313–316. V. Oštrić, Veze i suradnja između tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva, nav. dj., 163–182.

⁴¹ Izbor literature: V. Đorđević, Borba za stvaranje Srpske socijaldemokratske partije (1870–1903), zbornik »Srpska socijaldemokratska partija«, Beograd 1965, 79–97. U širem kontekstu: M. Vukomanović, Radnička klasa Srbije u drugoj polovini XIX veka, Beograd 1972, 225–268. V. Đorđević, Pokušaj stvaranja socijalističke partije u Srbiji i osnivanje Srpske socijaldemokratske partije 1903. godine, Tokovi revolucije, IX, 1973, 313–357. S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje klasnog radničkog pokreta i Socijaldemokratske stranke u Srbiji, Beograd 1978. Srpska socijal-demokratska partija, Grada (1901–1905), Beograd 1966.

⁴² O toj problematici ima malo literature dok je brojne pojedinačne podatke ovdje nemoguće navoditi. Koristan je rad I. Hadžibegovića »Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878–1906. godine«, Prilozi, 5, Sarajevo, 1969, 145–165. Za širi kontekst usp. I. Hadžibegović, Postanak, nav. dj.,

Niz pojava ukazuje na ove okolnosti. Slovenski i hrvatski socijalisti uzajamno se pomažu. Slovenski socijalisti podržavaju daljnje izgrađivanje Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji (1895, 1896), hrvatski socijalisti podržavaju osnivanje Jugoslovenske socialno demokratske stranke.⁴³ Jedni i drugi solidarni su u početnom interesu za Istru, Rijeku i Dalmaciju i u prvim kontaktima s tamošnjim socijalistima. Hrvatski tipografi se živo zanimaju za Bosnu i Hercegovinu i neposredno potpomažu organiziranje tipografa u Sarajevu, gdje je god. 1903. osnovano tipografsko društvo.⁴⁴ I hrvatski se socijalisti kritički interesiraju za prilike u Bosni i Hercegovini i podržavaju prve pokušaje socijalističkog djelovanja u toj zemlji. Oni redovito prate prilike u Srbiji i kritički ih komentiraju, podržavaju socijalistički pokret u Srbiji, osobito tendencije stvaranja socijaldemokratske stranke, neposredno surađuju s istaknutijim pojedincima (V. Pelagić, Ž. Balugdžić, D. Lapčević), surađuju u štampi.⁴⁵

Treba istaći da jugoslavenski radnici — Hrvati, Slovenci, Srbi, u više velikih centara izvan jugoslavenskih zemalja ostvaruju organizaciono spajanje, tj. organiziraju zajednička potporno-kulturna, ali socijalistički orijentirana društva.⁴⁶ Ta društva održavaju veze s organizacijama u domovini i važan su faktor u pokretanju i raspravljanju ideja o jugoslavenskom savezu socijalističkih organizacija, s koordiniranom i zajedničkom djelatnošću, koja kulminira održavanjem jugoslavenske socijalističke konferencije god. 1902 (u Zagrebu, u povodu 10-godišnjice lista *Sloboda*).⁴⁷ Takav se savez nije mogao realizirati — okolnosti koje proizlaze iz podijeljenosti jugoslavenskih zemalja i pokrajina bile su jače — ali su već i takve tendencije zanimljive i značajne.

Zbog toga treba istaći da se veze na hrvatskom, na jugoslavenskom, na austrougarskom planu, u biti funkcije radničkog i socijalističkog internacionalizma, tj. — drugim riječima — pojavljuju se kao specifične primjene općega radničkog i socijalističkog internacionalizma na nacionalno-jezično istovjetnom ili srodnom prostoru, odnosno na državno, gospodarsko, društveno povezanom srednjoevropskom (austrougarskom) prostoru.

⁴³ Niz pristupačnih izvornih podataka pruža *Zgodovinski arhiv*, nav. dj., 27 i d. Treba naglasiti da se ta suradnja nalazi u širem sklopu ideje o jugoslavenskoj, odnosno južnoslavenskoj socijalističkoj povezanosti. — U novoj literaturi glavno je djelo S. Kesić, Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, Beograd 1976. Ono doduše ne obuhvaća niz radova u slovenskoj i hrvatskoj historiografiji o toj temi.

⁴⁴ V. Oštrić, *Veze i suradnja...*, nav. dj., u bilj. 28, 163—182.

⁴⁵ C. Knapič-Krhen, O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903, *Putovi revolucije*, 6, Zagreb 1966, 156—160; V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića..., nav. dj., 303—308. V. Oštrić, *Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Radovan Dragović*, rkp. za zbornik »Život i delo Radovana Dragovića«, Beograd, u štampi.

⁴⁶ Pregled tih društava donosi V. Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga treća, Zagreb 1933, 149—168; C. Knapič-Krhen, *Jugoslavenska radnička društva u Austriji 1891—1914*, rukopis. S. Kesić, nav. dj., posebno »Jugoslavenska radnička društva u inostranstvu i pokušaji stvaranja jedinstvenog saveza«, 267—280.

⁴⁷ C. Knapič-Krhen, O vezama, nav. dj., 157—159. S. Kesić, nav. dj., 269—274.

5. *Ekonomsko-socijalna podloga radničkog pokreta u Hrvatskoj*

U izlaganju o tome pitanju, ograničit ćemo se na sažete napomene o glavnim privrednim područjima, odnosno granama, s gledišta bitnih procesa koji na njih i u njima djeluju, o utjecaju određenih važnih socijalnih kretanja i o glavnim društveno-prostornim grupacijama.⁴⁸

a) *Stamparstvo* je u razvitku jer je neophodno potrebno — i sve potrebnije — modernoj naciji i modernom građanskom društvu, s njegovom cjelokupnom građevinom, od upravnog aparata do kulturnih djelatnosti. Zbog toga će *tipografsko radništvo* apsolutno rasti, u većim će gradovima s raznovrsnijim i opsežnijim funkcijama nastajati jače tipografske grupacije (Zagreb, Osijek, Zemun, Rijeka, Pula, Zadar, Split), a u nizu gradova manje skupine. Tipografske grupacije bit će kvalitativno važan dio društvene podloge radničkog pokreta, a društveno angažirani tipografi važna komponenta radničkog pokreta, posebno u njegovim počecima.

b) *Obrt* je, u cjelini uzevši, u krizi, no to ne treba jednostrano shvatiti. Niz struka opada, pa i propada, u prvom redu zbog industrijske konkurencije (cehovi su u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji definitivno ukinuti god. 1872, no u ostaloj Hrvatskoj već i ranije — bitnu ulogu ima zakon iz god. 1859. koji je proveden, npr., u Vojnoj krajini već god. 1860), osobito odjevne i obućarske struke, neke struke stagniraju, no ima struka koje prosperiraju, npr. građevinske. *Proletarizacija* je proces koji zahvaća u ugroženim strukama i majstore i pomoćnike: majstorima prijeti vraćanjem na status kućnog ili radioničkog radnika, radnicima ograničava izgleda da postanu samostalni radnici. Bitna je reakcija majstora-poslodavaca na krizu: *pojačanje eksploatacije* pomoćnika i naučnika. Dakako, eksploatacije se ne odriču ni poslodavci koji prosperiraju, samo što je ne primjenjuju za očuvanje vlastitog društvenog statusa od proletarizacije nego za veći profit i »viši« društveni status.

⁴⁸ Znatna dio ove problematike nije historiografski obrađen. Za ekonomsku povijest najvažnija su novija djela: *Šidak-Gross-Karaman-Sepić*, nav. dj.; *I. Karaman*, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972, za razdoblje do 1873. *M. Despot*, Industrija građanske Hrvatske 1860–1873, Zagreb 1970, za razdoblje 1873–1880. *M. Despot*, Trgovina i industrija građanske Hrvatske 1873–1880, Prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u doba banovanja Ivana Mažuranića, Zagreb 1979; za Dalmaciju *D. Foretić*, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovini XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik, Zagreb 1969, 9–45; *isti*, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvoga svjetskog rata, isto, 46–76; *isti*, Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu, *Radovi*, 2, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, 1/1960/1961, Zadar 1963, 226–254. Za položaj radništva najvažnije je djelo *I. Kovačević*, Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867–1914, Beograd 1972. Korisne uvodne analize za razdoblje od god. 1890. dalje donosi *M. Gross*, Uloga socijalne demokracije, nav. dj., Niz podataka okupljen je u knjizi »Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj«, Zagreb 1969 (I. Socijalistički pokret u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata, 9–49). Za razdoblje na prijelazu stoljeća važno je djelo *R. Lovrenčić*, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb 1972,

U nerazvijenoj zemlji kao što je Hrvatska obrt ostaje važno privredno područje, a *obrtničko radništvo* čini vrlo velik dio cjelokupnog radništva, tj. kvantitativno najvažniji dio društvene podloge radničkog pokreta. Procesi koji djeluju u obrtu i na obrt potiču na društveno angažiranje, a angažirano obrtničko radništvo čini *bitnu komponentu* radničkog pokreta u Hrvatskoj sve do početka XX st. a i kasnije. Obrtničko je radništvo raspoređeno po čitavoj zemlji, dijelom i izvan gradova, u relativno brojnim skupinama nalazi se u *svim* gradovima, a osobito u dvjema zonama: u međurječju Drava-Dunav-Sava-Kupa i u jadranskom pojasu, u nekoliko gradova tih zona čini trećinu ili više od trećine pučanstva (Zagreb, Osijek, nekoliko srednjih slavonskih i srijemskih gradova, Rijeka), a u nekima i apsolutno brojne grupacije u hrvatskim razmjerima (Zagreb, a iza njega Osijek i Rijeka), tj. u ukupnom radničkom pučanstvu tih gradova obrtničko radništvo čini najveći dio.

c) *Industrija* je u Hrvatskoj nerazvijena, no ni to ne treba jednostrano shvatiti. U Hrvatskoj se pojavljuje, uz razne male pogone koji se bore za opstanak, niz kvalitetnih poduzeća različite veličine, uključujući i neka koja značenjem i značajkama svoje proizvodnje daleko prelaze granice Hrvatske (npr. pojedine zagrebačke i osječke tvornice, više tvornica u Rijeci, puljski arsenal). Treba istaknuti dva obilježja rasporeda industrije: dio industrije koncentriran je u gradovima, pa neki od njih funkcioniraju i kao industrijska središta (u prvom redu Zagreb, Osijek, Rijeka, Pula), niz manjih pogona nalazi se i u srednjim i manjim gradovima, ali im ne daje fizionomiju i funkciju industrijskih središta, no značajan dio industrije nalazi se izvan gradova, u određenim širim zonama (u prvom redu slavonska drvna industrija) ili pojedinim mjestima. Zbog toga *industrijsko radništvo* čini kvantitativno i kvalitativno manji dio društvene podloge radničkog pokreta, no određene grupacije tog radništva imaju veće kvantitativno značenje (zagrebačka, osječka, riječka, puljska, slavonska drvnoindustrijska), ali uz obrtničko radništvo. *Rudarstvo* u Hrvatskoj nije jako privredno područje, no i tu ima izuzetaka. Labinski ugljenokopni bazen ima šire značenje, a labinska grupacija rudarskog radništva, uz puljsku, jedna je od najznačajnijih u Istri. Ostale grupacije, zagorska, srijemska, banijska, dalmatinska imaju, može se prosuditi, jača poluproleterska obilježja i manje značenje u radničkom pokretu. Povećanje *željezničke* mreže prirodno povećava udio *željezničkog radništva*, no ni ono nema još u XIX st. takvih kvalifikativa koji bi ga činili bitnim dijelom radničkog pokreta. Najjača je grupacija *lučkog radništva*, dakako, u Rijeci, no to nekvalificirano i izrabljivano radništvo također nije u središtu radničkog pokreta, ali je kvantitativno značajno u riječkoj grupaciji.

d) *Poljoprivreda* je, razumljivo, osnovno privredno područje. Samo ćemo spomenuti neke procese i pojave. Seljaštvo je u jednim područjima ugroženo agrarnom prenaseljenošću, u drugima je pod pritiskom veleposjeda i različitih odnosa ovisnosti, kao što je kolonat. Ovisno seljaštvo izloženo je jakoj eksploataciji, a sitno i srednje seljaštvo eksploatira i država («prozrezni vijak»). Ako tome dodamo utjecaj ekonomskih mijena i kriza, lako je shvatljivo da je seljaštvo snažno izloženo *proletarizaciji*. Jedna društveno-psihološka pojava posebno obilježava seljaštvo: *otuđenost* od modernoga, građanskog društva i njegove države. Ta pojava stvara značajne preduvjete za stihijne nemire, za bunt.

Za radnički pokret značajna su dva seljačka prostora: agrarno prenase-
ljeno Hrvatsko zagorje, s brojnim siromašnim seljaštvom i rudarskim i os-
talim poluproletarijatom, i slavonsko-srijemska područja s prevlašću vele-
posjeda, s brojnim siromašnim seljaštvom i poljoprivrednim radništvom.
U oba središta djeluje, od sredine 90-ih godina, u prvom redu zagrebački
socijalistički krug, u Zagorju neposredno, a u Srijemu i istočnoj Slavoniji
dijelom i posredstvom socijalističkog kruga u Šidu koji nastaje oko Vito-
mira Koraća 1894. godine.^{48a}

e) Funkcije inteligencije u modernoj, građanskoj državi i društvu poveća-
vaju njenu brojnost i značenje. Međutim, u Hrvatskoj XIX st. intelligen-
cija nije sastavni dio društvene podloge radničkog pokreta. Tome su,
može se prosuditi, tri osnovna razloga: orijentacija na sudjelovanje u ver-
tikalnoj društvenoj pokretljivosti (tj. postizanje »višeg« društvenog sta-
tusa), angažiranje u građanskom nacionalnom pokretu, ovisnost znatnog
dijela inteligencije o državi.

Radnički pokret u Hrvatskoj razvija se u XIX st. bez inteligencije. Poje-
dinci se, doduše, zanimaju za socijalističke ideje (npr. književnik Ksaver
Šandor Gjalski, prolazi, u mladičkim godinama, 1871, kroz »komunisti-
čku« životnu fazu, za nj epizodnu),⁴⁹ ali nemaju vezu s radničkim pokre-
tom (trgovac Stojan Ugrinić, iz Stare Gradiške, Pelagićev prijatelj, postat
će socijalist čak i nešto prije Vase Pelagića, no djelovat će u pokretu za
oslobođenje Bosne do god. 1878).⁵⁰ Neki će liberalni intelektualci podržati
početno organiziranje radništva na razini početnih društvenih tendencija
(tako, političar Milan Makanec podržava pokušaj osnivanja zagrebačkoga
radničkog društva god. 1869,⁵¹ Ljudevit Vuličević, doskorašnji svećenik,
uređuje god. 1871. *II Pensiero*, list »Società Operaia di Pola«).⁵² U toku
90-ih godina više će pojedinaca ući u socijalistički pokret. U Šidu se od-
vjetnički pisar Vitomir Korać, pod utjecajem Vase Pelagića, a zatim i vod-
stva Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, postati aktivni

^{48a} V. Oštrić, Janko Leskovar i socijalistički pokret u Hrvatskom zagorju (1892–1897), *Kaj*, 1/1974, 94–114. Socijalistička pisma iz Pregrade (1894–1897), priredio V. Oštrić, *Kaj*, 1/1974, 116–122.

⁴⁹ K. Š. Gjalski, Djela, I, Zagreb 1952, Za moj životopis, 407, Rukovet autobiografskih zapisaka, 183–190. Novo izdanje: Izabrana djela, 6, Zagreb 1980, 151, 152, 232. – Za neke slične pojave 70-ih i 80-ih godina usp. niz mjesta u A. Flaker, Književne poredbe, Zagreb 1968.

⁵⁰ Za poznavanje Ugrinića osobito je važna njegova korespondencija s Pelagićem (objavljena u zbirka: Vasa Pelagić i Vojvodina. Dokumenti o Pelagićevima vezama s Vojvodinom. Izbor i objašnjenja dra Koste Milutinovića, Novi Sad 1956; isto, Sabrao i uredio Josip Mirnić, Novi Sad 1959; V. Pelagić, Izabrani spisi, Prva knjiga, Sarajevo 1952; uz rad K. Milutinovića, Protjerivanje Vase Pelagića iz Trsta i Austrije, *Glasnik Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo 1951). Zbirka »Zastava« o Bosni i Hercegovini sadrži i članke K. Ugrinića (Prva knjiga, 1866–1870, Sarajevo 1953, Druga knjiga, 1871–1873, isto). V. i R. Besarović, Djelovanje Koste Ugrinića u svjetlu dokumenata austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini, Iz kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966. V. Oštrić, Značenje bosanskog ustanka, nav. dj., u bilj. 15, posebno 189–190, 191–195.

⁵¹ J. Cazi, Prva radnička društva, nav. dj., 12–26.

⁵² V. Bratulić, Političke stranke u Istri, nav. dj., 323. V. Oštrić, Istra, Rijeka, nav. dj., u bilj. 5, 17. V. Stajić, Ljudevit Vuličević 1839–1916, u: Biblioteka srpskih pisaca (25), Nikola Tomazeo. *Ljudevit Vuličević*, Celokupna dela, Beograd 1929, XV–XVI i d.

socijalist.⁵³ Ivan Ancel, srednjoškolar radničkog porijekla, a zatim radnik (nakon prekida studija tehnike u Budimpešti) ulazi u socijalistički pokret u Beču god. 1891, a naročito u Zagrebu od god. 1892. i sve do hapšenja god. 1897. prvak je zagrebačkoga socijalističkog kruga i stranke.⁵⁴ Nekako od god. 1896, ali u sklopu duljeg prijelaza, učiteljica i književnica Giuseppina Martinuzzi, Talijanka iz Labina, napušta nacionalizam i približava se radničkom pokretu.⁵⁵

Sve su to pojedinci, a pripadnici Napredne omladine prva su *skupina* u inteligenciji koja se umnogome pozitivno odnosi prema socijalističkom pokretu i pruža mu moralnu podršku baš u razdoblju progona god. 1897. i dalje, ali ne na socijalističkoj nego na građanskodemokratskoj osnovici,⁵⁶ slično kao odvjetnik i političar Franko Potočnjak koji u to doba istupa neko vrijeme i kao član Socijaldemokratske stranke.⁵⁷

Treba, međutim, naglasiti da su pojedini radnici, tipografski i obrtnički, u funkciji intelektualaca u radničkom pokretu, počevši od Dragutina Kalea, prvaka zagrebačkih tipografskih i obrtničkih radnika u važnom razdoblju 1868—1874.⁵⁸ Značenje takve funkcije pojedinih radnika raste u drugom razdoblju, od god. 1890. dalje. Bez njih ne bi mogla funkcionirati veza s međunarodnim radničkim pokretom, organiziranje i djelovanje radničkog pokreta na socijalističkoj idejnoj osnovici i primjena socijalističkih ideja u analizi i kritici hrvatskog društva.^{58a}

6. Prostorna pokretljivost radništva

Hrvatska se nalazila, zajedno s ostalim zemljama Monarhije i s Njemačkom, u srednjoevropskom prostoru radničke pokretljivosti. Ta situacija ima trajno značenje za strukturu radništva i za radnički pokret. Zbog

⁵³ Zanimljiv je u tom smislu Koraćev dnevnik vođen od 20. III do 13. VIII 1894 (Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908. Sabrao i uredio Andrija Radenić, Novi Sad 1955, 21—40), te niz ostalih dokumenata u toj zbirci.

⁵⁴ Interesantno je jedno osobno Ancelovo svjedočanstvo o pristupanju socijalističkom pokretu: *I. Ancel*, Prvi počeci radničke borbe, *Slobodna riječ*, 1. svibnja 1909. Usp. i *V. Korać*, Povjest, nav. dj., knjiga prva, Zagreb 1929, 112 i d.

⁵⁵ O G. Martinuzzi ima prilično literature. Usp. G. Scotti, Literatura o Giuseppini Martinuzzi, u zborniku »Radnički pokret i NOB općine Labin«, Rijeka 1980, 65—77. *Isti*, Sjeme revolucionarne Istre. Život i djelo Giuseppine Martinuzzi »crvene učiteljice«, Rijeka 1975. Za njezine spise usp.: *M. Cetina*, Giuseppina Martinuzzi. Documenti del periodo rivoluzionario 1896—1925, Pula 1970. *G. Martinuzzi*, Socijalizam i domovina. Izbor iz djela, Pula—Rijeka 1979.

⁵⁶ *B. Pribić*, Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895. do 1903, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1972, 87—129. V. i *Šidak-Gross-Karaman-Sepić*, nav. dj., 152—155 (Napredna omladina i njene ideje), 205. V. *Oštrić*, O počecima radničkog pokreta u Senju 1874—1914, Senjski zbornik, VII, 1976—1979, Senjska đачko-tipografska socijalistička grupa 1897/98, 29—33.

⁵⁷ *M. Gross*, Uloga socijalne demokracije, nav. dj., 175—178. V. *Oštrić*, Hrvatski socijalisti i Gupčeva buna (na razmeđu 19. i 20. stoljeća), *Kaj*, 3—4/1974, 54—58.

⁵⁸ *V. Oštrić*, Prilog biografiji Dragutina Kalea, nav. dj., 20—51.

^{58a} Usp. u zborniku »Počeci socijalističke štampe na Balkanu«, Beograd 1974, *V. Oštrić*, Prilozi pitanjima početaka, nav. dj., u bilj. 16 i priloge diskusiji *V. Oštrića* i *M. Despot*, 535—538, 540—543.

prostorne pokretljivosti u radničkim se grupacijama nalazi radništvo raznih narodnosti i iz raznih zemalja. Prostorna pokretljivost pruža značajnu podlogu za širenje socijalističkih ideja, te organizacijskih i akcijskih nastojanja, i tom širenju čini određeni ambijent, medij. Ovdje valja istaknuti, jer o tome u literaturi još nisu raščišćeni pojmovi, da radnički pokret u Hrvatskoj nije rezultat *jednostranog procesa* — djelatnosti stranih radnika u Hrvatskoj — nego da su odnosi složeniji.⁵⁹ Hrvatska naime sudjeluje u prostornoj pokretljivosti radništva na tri načina: a) daje radništvo ostalim zemljama, b) prima radništvo iz ostalih zemalja, c) tranzitna je zemlja u kretanju radništva (u prvom redu za Bosnu i Hercegovinu, osobito nakon austrougarske okupacije god. 1878, a također i za druge balkanske zemlje)⁶⁰ i to u oba smjera što i odzovara njenom položaju na južnom rubu srednje Evrope, na istočnoj obali Jadrana i na sjeverozapadnom rubu Balkana. S gledišta radničkog pokreta to ima ove posljedice: radnici iz ostalih zemalja sudjeluju u radničkom pokretu u Hrvatskoj, ali i radnici (no i pojedini pripadnici ostalih društvenih slojeva) iz Hrvatske ulaze u radnički pokret drugih zemalja; Hrvatska i daje i *prima* aktiviste radničkog pokreta.⁶¹ Ti uzajamni procesi donekle smanjuju zaostajanje u razvitku radničkog pokreta do kojeg mora doći zbog ekonomske i socijalne nerazvijenosti Hrvatske.

S gledišta prostorne pokretljivosti, među sudionicima radničkog pokreta u Hrvatskoj nalazimo ove glavne skupine: a) radnike iz ostalih zemalja koji su u njima već sudjelovali u radničkom pokretu, a u Hrvatskoj nastoje potaknuti radnički pokret ili se u pokret, tamo gdje već postoji, uključuju;⁶² b) radnike iz Hrvatske koji su u ostalim zemljama sudjelovali u radničkom pokretu, pa nakon povratka potiču radnički pokret ili se u pokret uključuju;⁶³ c) radnike iz Hrvatske koji nisu radili u drugim zemljama, ali su u dodiru s radnicima iz prve i druge skupine, te

⁵⁹ Takvu jednostranu ocjenu donosi npr. M. Ekmečić u djelu *I. Božić-S. Čirković-M. Ekmečić-V. Dedijer, Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 307 (kritička opaska V. Oštrića o tome: *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1973, 109).

⁶⁰ V. bilj. 42. V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj u razdoblju dualizma, nav. dj., 93-95.

⁶¹ To je pitanje uvelike historiografski neobrađeno. Ovdje spominjem samo dva zanimljiva primjera: Milan Šubarić, rođen u Glini, sin krajiškog oficira, jedan je od prvaka socijalističkog pokreta u Austriji (djeluje u Grazu i Beču), 1868-1869 (goc. 1869. je poginuo). Usp.: *F. Rozman, Milan Šubarić in njegovo socialistično delovanje, Kronika*, 2/1972, 97-100. Građu o njemu donosi *H. Steiner*, Međunarodno udruženje radnika i austrijski radnički pokret, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 2, Beograd 1965, 281-301, prijevod iz *Archiv für Sozialgeschichte*, IV, Hannover 1964, 447-513. -- Đuro Pravdica, u to doba obrtnički radnik u Petrinji, član je centralnog komiteta austrijske, internacionalističke, socijalne demokracije, u doba kongresa u Neudörfllu 1874 (*M. Gross, Nacionalizam i internacionalizam*, nav. dj., u bilj. 7, 272; *Z. Šolle, Internacionála a Rakousko, Praha 1966, 191*). *Z. Šolle* spominje i Šubarića, nav. dj., 27, 162, 30.

⁶² Zanimljiv je primjer tipografa Karla (Dragutina) Spehna, Bečanina, koji je u Osijeku glavni organizator socijalističke aktivnosti baš u mnogo čemu ključne godine 1894. Izvori: Građa, nav. dj., u bilj. 1, 392 i d. Od radova v. V. Oštrić, *Sudjelovanje osječkih socijalista*, nav. dj., u bilj. 22, 132 i d.

⁶³ I sam se I. Ancel uključio u socijalistički pokret, dok je boravio, kao stolarski radnik, u Beču.

pomoću drugih tipova kontakata s međunarodnim radničkim pokretom (štampa, literatura, korespondencija, kraći boravci u inozemstvu) dobili potrebne poticaje.⁶⁴ Postanak radničkog pokreta nije vezan samo uz prvu skupinu, nego *uza sve tri glavne skupine zajedno*.

Treba spomenuti još dvije pojave koje su u vezi s prostornom pokretljivošću. Jedna je smanjivanje jezične barijere između hrvatskog i ostalih jezika (u prvom redu njemačkog, a u jadranskom pojasu Hrvatske i Slovenije — s Trstom — i talijanskog), jer će mnogi radnici iz Hrvatske u drugim sredinama naučiti određene strane jezike, a mnogi radnici iz drugih zemalja u Hrvatskoj priviknuti se na hrvatski jezik. Osim toga i hrvatska je sredina pogodna za prihvatanje određenih stranih jezika (ponajprije njemačkog i talijanskog). Taj se proces odvija u svim višenacionalnim radničkim sredinama (a sve su veće radničke grupacije višenacionalne) i u Hrvatskoj i izvan nje. Druga je pojava postanak sloja angažiranih radnika koji djeluju u radničkom pokretu u svakoj sredini gdje se, tražeći posla, nađu, i u svojoj zemlji i izvan nje.^{64a} Obje su pojave znatno pozitivno važne za radnički pokret.

Srednjoevropska prostorna pokretljivost stvara i naravne veze između radništva u Češkoj, Slovačkoj i Hrvatskoj. Radnici iz čeških pokrajina, bilo Česi, bilo Nijemci, dolaze u Hrvatsku, a radnici iz Hrvatske odlaze ne samo u slovenske (s Trstom i Goricom) i austrijske pokrajine i u Njemačku, nego i u češke pokrajine, no u njih, vjerojatno, u manjem broju, u usporedbi s austrijskim i njemačkim centrima. Određeni je pokazatelj u tom smjeru činjenica da 90-ih godina i na početku našeg stoljeća nalazimo u nekoliko većih austrijskih i njemačkih centara hrvatska, odnosno jugoslavenska radnička kulturno-potporna društva, od kojih je većina socijalistički orijentirana i u vezi sa Socijaldemokratskom strankom u Hrvatskoj i Slavoniji, no takvih društava nema u češkim središtima.⁶⁵

Za prostornu pokretljivost radništva između Slovačke i Hrvatske možemo prosuditi da je manja. Radnici dolaze u prvom redu iz Bratislave, no u manjem broju nego iz Beča i Budimpešte.

Međutim, treba naglasiti da radnici iz Češke, Slovačke i Hrvatske imaju dva važna zajednička središta prostorne pokretljivosti izvan svojih zemalja — Beč i Budimpeštu. Beč je jedan od najvažnijih centara prostorne pokretljivosti češkog radništva, a istodobno veoma važan za slovačko radništvo, te za slovensko i hrvatsko, ponešto i za srpsko, Budimpešta je istodobno glavni centar prostorne pokretljivosti slovačkog radništva, važna i za češko radništvo, a znatno važna za hrvatsko i srpsko.

⁶⁴ Upravo je D. Kale pripadnik te skupine.

^{64a} Biografskih primjera ima mnogo. Spomenuo bih ovdje samo Stjepana Lapucha i Aleksandra Tajkova. Ponešto o njima: V. Oštrić, *Noviji radovi o radničkom pokretu u jugoslavenskim zemljama do osnivanja socijaldemokratskih stranaka, Prilozi za istoriju socijalizma*, 7, 1970, 461; *isti*, Aleksandar Tajkov i Hrvatsko tipografsko društvo (prilog njegovoj biografiji 1877–1914), *Radnički pokret u Požeškoj kotlini između dva svjetskog rata*, Slav. Požega 1978, 155–156.

⁶⁵ Za literaturu v. bilj. 46.

To dolazi do izražaja u aktivnosti čeških, slovačkih, slovenskih, hrvatskih i srpskih radničkih grupa u tim gradovima, koje odande surađuju s radničkim pokretom u svojim zemljama.⁶⁶

Zaključne napomene

Treba ponovo naglasiti da je dan *jedan od mogućih izbora* iz problematike, što znači da niz problema nije neposredno uključen. Cilj, dakle, nije potpuna, kompleksna obrada teme u zaokruženoj, monografskoj posebnosti. Riječ je o jednom od istraživačkih i autorskih poslova kojima je svrha da se uklapaju u šire cjeline: u koncepciju nekoga znanstvenog skupa, sadržaj tematskog zbornika radova, projekt kojega kolektivnog djela, dio koje složenije knjige. Ovdje je dan doprinos temi uvodno spomenutog jugoslavensko-čehoslovačkog skupa i zajedničkog zbornika radova. To, dakako, ne znači da taj prilog nema i daljnju, neovisnu svrhu. Mogao bi, mislim, povećati razumijevanje za XIX stoljeće u povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj u dugom trajanju toga pokreta. Razmatranje vremenskog raspona i periodizacije pokazuje da je to doba — posljednja trećina XIX st. i prijelaz u XX st. — u isto vrijeme zaokružena cjelina i etapa dužeg procesa. Ta je etapa dala važne tekovine radničkom pokretu u XX stoljeću: samu radničku klasu, sa strukturom kakva je tada moguća, prve tendencije i oblike njezinoga društvenog angažiranja, recepcije socijalističkih ideja u razdobljima Prve internacionalne, između dviju internacionala i same Druge internacionalne, prijelaz — u 90-im godinama — na organiziraniju idejnu, političku i ekonomsku borbu, razvitak samospoznaje o klasi i društvu, o složenom odnosu između prilagodavanja društvu i društvenog preobražaja, o zamršenom odnosu klasnog i nacionalnog, te između nacionalnog, višenacionalnog i internacionalnog (Hrvatska — jugoslavenski nacionalno-socijalni prostor — Austro-Ugarska — međunarodnost radničkog socijalističkog pokreta).

Sve se to može uočiti ako povežemo obrazloženja periodizacije, odnos prema rascjepkanosti Hrvatske i rascjepkanosti jugoslavenskih zemalja

⁶⁶ Usp. V. Husa, *Zgodovina Čehov in Slovakov*, nav. dj., 221, 250; *M. Gosiorovskij*, *Istorija*, nav. dj., 30 i d.; 289 i d.; *Prehľad dejin*, nav. dj., 18 i d.; *Dejiny Slovenska*, II, nav. dj., 154 i d., 446 i d. — U jugoslavenskoj su historiografiji ta pitanja nedovoljno obrađena. Poznatija je, npr., djelatnost srpskog socijalista Milorada Popovića u Budimpešti 1901–1904, važna i za hrvatske socijaliste u Budimpešti i u Hrvatskoj i Slavoniji, koji s njim surađuju. Izvornih podataka o njemu donosi zbirka »Srpska socijaldemokratska partija. Građa (1901–1905)«, Beograd 1966 (npr. pisma M. Popovića iz Budimpešte, 392 i d.). Njegovu biografiju donosi R. Ješić, *Ideološke i političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903–1914, Tokovi revolucije*, IV, Beograd 1969, 19–22. — U Beču djeluje jugoslavensko radničko društvo »Sloga«, socijalistički orijentirano, pokrenuto još god. 1888. U Budimpešti je osnovano »Stolno društvo jugoslavenskih radnika« god. 1897, obnovljeno kao »Jugoslavensko radničko stolno društvo« god. 1901, a zatim pretvoreno u »Jugoslavensku radničku čitaonicu 'Sloboda'«. V. literaturu iz bilj. 46. Nakon zabrane zagrebačkih socijalističkih listova *Sloboda* i *Nova sloboda* u Budimpešti je pokrenuta (od 22. X. 1902) *Crvena sloboda*, kao pravo glasilo Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, koje se oslanja na jugoslavenski socijalistički krug u Budimpešti, a može slobodnije, pa zato i oštrije pisati o hrvatskim temama.

zbog postojanja i dualističkog uređenja Austro-Ugarske Monarhije, osvrta na ekonomsku podlogu o kojoj ovisi brojnost, struktura i grupiranje radništva, osposobljavanje pojedinih radnika za intelektualne funkcije u pokretu, utjecaj pokretljivosti radništva na radnički pokret. Društvena podloga u samoj Hrvatskoj i prostorno-društvena pokretljivost na širim prostorima kojih je Hrvatska sastavni dio čine koordinate radničkog pokreta koje omogućuju njegov razvitak.

U nerazvijenoj zemlji, kao što je Hrvatska, sa skromnim snagama radništva, ipak se, zbog uzajamnog djelovanja svih tih komponenata, već do početka XX st. odvija značajan dio pretvaranja radničke klase od »klase po sebi« u »klasu za sebe«.